

## ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МАЙНОВИХ ВІДНОСИН ПОДРУЖЖЯ В РИМСЬКОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ

### LEGAL REGULATION OF HOUSING RELATION SPOUSES IN ROMAN PRIVATE LAW

**Поліщук М.Г.,**

*кандидат юридичних наук,  
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін  
юридичного факультету*

*Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

**Стещенко Р.Ю.,**

*студентка 1-го курсу*

*Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

Стаття присвячена висвітленню питання правового регулювання майнових відносин подружжя в римському праві. Питання правового регулювання майнових відносин подружжя в римському праві знайшло своє висвітлення в наукових колах і наразі викликає дискусії серед різних авторів. Розглядатимуться основні аспекти формування сімейних відносин та розвиток майнових стосунків у римському приватному праві.

**Ключові слова:** шлюб, конкубат, фактичні шлюбні відносини, сімейні відносини.

Стаття посвящена аналізу вопросу правового регулирования имущественных отношений семьи в римском праве. Вопрос правового регулирования имущественных отношений в Римском праве освещается в научных кругах и вызывает дискуссии среди разных авторов. Будут рассмотрены основные аспекты формирования семейных отношений и развитие имущественных отношений в римском приватном праве.

**Ключевые слова:** брак, конкубат, фактические брачные отношения, семейные отношения.

The article is sanctified to illumination of question of the legal adjusting property relations of the married couples in the Roman law. The question of the legal adjusting of property relations of the married couples in the Roman law found his illumination in scientific circles, and causes discussions among different authors. To consider the basic aspects of forming of domestic relations and development of property relations in the Roman private law.

**Key words:** marriage, actual marriage relations, domestic relations.

**Постановка проблеми.** Процес дослідження правового регулювання майнових відносин подружжя в римському праві розглядається в теоретичних складових, актуалізує широке коло філософських і методологічних проблем. Слід зауважити, що саме в римському праві зародилася та розвинулася цілісна система норм та понять, яка є базою для сучасного законодавства. Римські юристи досить ідеалізовано визначали шлюб. Правова природа інституту шлюбу зумовила складність його юридичної конструкції в римському праві, що встановлювало умови, від яких безпосередньо залежала дійсність шлюбу, та майнові відносини подружжя.

**Стан дослідження.** Дослідженню інститутів регулювання майнових відносин подружжя приділена значна увага вітчизняних та зарубіжних вчених. Поряд з історичним розвитком сімейних відносин, проведений аналіз майнових проблем подружжя в римському приватному праві. Значна увага цій проблемі приділена у працях таких учених, як Дж. Франчозі, О. Омельченко, К. Лоський, А. Підпригора.

**Виклад основного матеріалу.** У ранньому Римі сім'я була соціальним організмом, лише громадянин Риму міг заснувати сім'ю. Давньоримська сім'я несе на собі відбиток родового ладу. Вона будувалася за принципом підпорядкування главі сімейства.

Главою сім'ї був домовладика, який володів майновою та особистою владою щодо своєї сім'ї: пра-

вом життя і смерті, продажу в рабство, тілесних покарань, вигнання з дому.

Manus (буквально «рука») – влада домовладика над усіма членами сім'ї. Домовладика – особа свого права (persona sui juris). Інші члени сім'ї були особами чужого права (personae alieni juris), тобто особами, підлеглими pater familias. Всі вони, будучи підпорядкованими владі одного господаря, іменувалися агнатами (agnati), тобто родичами щодо влади. Тому дівчина, що виходила заміж і переходила жити до свого чоловіка, займала становище в цій родині дочки його батьків. Вона вже не могла стати спадкоємицею. Юридичне значення мало лише агнатське споріднення. При цьому агнатське споріднення визначалося тільки по чоловічій лінії, оскільки йшлося про підпорядкування владі батька сімейства. Це означало, що за цивільні правопорушення підвладних відповідав батько. Потомство дітей також ставало агнатами свого домовладика. З ослабленням патріархальних устоїв сім'ї фактичного і юридичного значення набувала Когнатська спорідненість. Причиною когнатського споріднення слугувало прагнення батьків передати потомству зароблене впродовж свого життя накопичене майно. Агнатське споріднення суперечило природному бажанню батьків залишити спадщину своїм кровним дітям, які стали агнатами іншого домовладика. Поступово римляни віддають перевагу кровному спорідненню, що стало основою нової, когнатської сім'ї,

яка пов'язувала групу людей кровними узами. Деякий час ці два види сім'ї існували паралельно, проте когнатська сім'я за нових умов поступово витіснила агнатську. З поступовим витісненням агнатської спорідненості, починається епоха вдосконалення римського сімейного права. Кровне споріднення в наш час покладене в основу сімейно-правових відносин.

Шлюбно-сімейні права римської імперії не знайшли свого відтворення в наші дні, але римські правовідносини в сім'ї є основою сучасності. Аналіз і дослідження правових інститутів правового регулювання у майнових відносинах подружжя в римському приватному праві надали можливість простежити основні аспекти формування, розвитку і вдосконалення сімейних відносин, а, водночас, і розвиток майнових відносин подружжя.

Процес створення сім'ї, шлюбні відносини в Древньому Римі ґрунтувалися на певних принципах, законодавчих актах, традиціях. У Римському праві шлюби поділялися на законний римський шлюб (*matrimonium iustum*) і шлюб, що укладався між переїзниками та іншими вільними, які не мали права укладати римський законний шлюб. Фактичні шлюбні відносини, за якими громадяни, які не відповідали нормам того часу (різне громадянство чи стан), не могли укласти законний римський шлюб, вони дістали назву конкубітату. Тобто постійне співжиття чоловіка і жінки з наміром утворити сім'ю, а не просто короткочасний тимчасовий зв'язок, який переслідувався з часів Августа (зокрема, імператори видали низку законів, спрямованих на зміцнення моральних підвалин сім'ї, переслідування перелюбства, особливо з боку жінки). Конкубітат практично не мав правових наслідків. Діти, народжені в конкубітаті, не набували імені й статусу свого батька, не мали права на аліменти, не могли стати спадкоємцями після його смерті, не одержували статусу шлюбних дітей, на них не поширювалася батьківська влада. Жінка в таких відносинах не поділяла громадського становища і соціального стану свого фактичного чоловіка та ін. [7, с. 99]. Римський законний шлюб укладався відповідно до норм цивільного права, допускався тільки між римськими громадянами, історично поділявся на два види: *cum manu* і *sine manu*. Вони істотно відрізнялися один від одного. *Cum manu* (шлюб з чоловічою владою) – жінка перебувала у повній владі чоловіка, (*manus mariti*) – юридично жінка ставала чужою для своєї старої сім'ї. *Sine manu* (шлюб без чоловічої влади) – жінка була наділена певними правами, зокрема і майновими, на відміну від шлюбу під чоловічою владою. Як вже зазначалося, жінка у шлюбі *cum manu* перебувала у повній залежності від чоловіка, тобто всі її дії контролювалися чоловіком. Жінка позбавлялася права бути учасником цивільного обороту, оскільки вона була позбавлена правоздатності. Самостійне укладання цивільно-правових договорів, виступи на суді – все це було недоступним жінці, також існували обмеження щодо спадкових прав дружини. Цікавими є свідчення Діонісія щодо закону Ромула про становище дружини у шлюбі: «Цей закон змушував

чоловіків – володіти господинею в домі, а по його смерті вона ставала спадкоємицею частини майна, як дочка у батька. Якщо ж він помирав бездітним і без заповіту, дружина ставала господинею всього залишеного майна, якщо ж у них було потомство, вона одержувала рівну з дітьми долю» (Д. II, 25.4–5) [2, с. 171]. Таким чином, на протигагу усій майновій несамостійності, дружина нарівні зі своїми дітьми володіла спадковими правами після свого чоловіка та всіх його агнатичних родичів. Перебування дружини під владою чоловіка було характерним для архаїчних часів, однак поступово такий правовий режим відносин подружжя видозмінюється, а за часів імператорів – зникає, тому у Систематизації Юстиніана згадки про *manus* (владу) чоловіка над дружиною немає [2, с. 171]. На протигагу шлюбу *cum manu*, виступає шлюб *sine manu*. Основні плюси шлюбу без чоловічої влади – це самостійність і незалежність дружини від чоловіка. Жодних передумов до встановлення влади чоловіка над жінкою у такому шлюбі не було, тобто дружина в такому шлюбі зберігала той статус, яким володіла до укладення шлюбу. Шлюб без чоловічої влади не впливав на правоздатність та дієздатність дружини. На практиці це означало, що жодної дисциплінарної влади над дружиною чоловік не мав, він не міг вимагати її повернення за допомогою суду, якщо дружина його залишила і не бажала повертатися [4, с. 460]. Безумовно, спільність подружнього життя, єдність сімейних справ вимагали, на випадок відсутності згоди між подружжям, визнання вирішального слова за чоловіком, наприклад, у питаннях вибору місця проживання сім'ї. Проте голосування в сімейних питаннях не суперечило рівноправності жінки в сімейних відносинах. Як у шлюбі з чоловічою владою, так і у шлюбі без чоловічої влади у дружини були певні обов'язки. Істотна різниця між цими двома шлюбами була в наявності у шлюбі *sine manu* жіночих прав, а також збереження свободи за невиконання обов'язків або не користування правами. Жінка зберігала право володіти, користуватися та розпоряджатись всім своїм майном, яке вона мала до укладення шлюбу та яке вона набула за час перебування у шлюбі. Система подільності майна між подружжям проявлялась заборонаю дарування між ними («*ne venalicia essent matrimonia*», «*ne mutuo amore invicem spoliarentur*» – нехай не будуть шлюби продажними, нехай не опоганюються шлюб за взаємної любові).

Ульпіан зазначав: «З огляду на наші звичаї – дарування між подружжям не мають сили. Це введено для того, щоб через взаємну любов (подружжя) не віднімали шляхом дарування (майна) одне у одного, не дотримуючись міри в даруванні і діючи з легковажним марнотратством стосовно себе» (Ульпіан Д.24.1.1) [5, с. 25]. Римське право зробило певні винятки із загального правила про заборону подарунків між подружжям, але при цьому чітко окресливши діапазон дарування: «тільки ті дарування є забороненими, які дарувальника роблять біднішим, а того, хто одержав подарунок, багатшим (Д.24.1.3) [5, с. 24]. Подружжя мало право вступати одне

з одним в будь-які юридичні відносини – купівлю-продаж, позику, позичку, зберігання тощо. Винятком був лише договір дарування. Договір доручення часто виконував функцію опосередкування відносин між подружжям. Зокрема, дружина могла передати право управління своїм «парафернальним» майном чоловікові на основі договору доручення.

Подружжя, крім самостійного виступу у цивільному обороті, мало право подавати відповідні позови до суду. Майнова правоздатність жінки зростала в міру того, як ставала слабшою агнатська опіка, і визнавався рівноправний характер обох складових (чоловічої і жіночої) економічної основи сім'ї [6, с. 69]. Суттєві зміни в майнових відносинах подружжя почали проявлятися зі зміною форми шлюбу. Послідовно проведена система розподілу майнових відносин подружжя, що модифікується двома паралельними майновими інститутами: придане, посаг (*dos*) з боку дружини та дошлюбне дарування (*donatio propter nuptias*) з боку чоловіка.

Чоловічим обов'язком у римському сімейному праві було утримання сім'ї. Дружина та діти лише в крайніх випадках могли вимагати від чоловіка та батька надання їм утримання (аліментів). Для чоловіка було створено полегшення забезпечення сім'ї, а саме – утверджений звичай давати за нареченою посаг. Посаг або придане складали речі чи інші майнові цінності, які надавалися чоловікові дружиною, її *paterfamilias* чи третьою особою для полегшення матеріальних умов сімейного життя. *Dos profecticia* – придане, яке надавалося батьком нареченої. *Dos adventicia* – придане, яке надавалося самою жінкою чи сторонньою особою. Не слід плутати придане і власне майно дружини, яке нею могло бути одержане як під час укладення шлюбу, так і в її подальшому житті з різних підстав. Це були дві самостійні майнові складові, на які поширювався різний правовий режим. Спочатку першочерговим призначенням приданого було полегшення забезпечення матеріального утримання сім'ї для чоловіка, але поступово значення приданого змінюється. До цієї функції додається забезпечувальна функція для дружини від необгрунтованого розірвання шлюбу з боку чоловіка. Спочатку придане повністю переходило у власність чоловіка. Воно ні за яких умов не підлягало поверненню: ні у випадку смерті дружини, ні навіть у випадку безпричинного розірвання шлюбу з боку чоловіка. З огляду на це, офіційне розірвання шлюбу було надзвичайно рідкісним явищем, питання про юридичну долю приданого не розглядалося ні в законодавстві, ні на практиці. Однак на кінець республіки, коли одночасно із загальним моральним занепадом збільшилася кількість розлучень, їх необмежена свобода створила можливості для різноманітних зловживань приданим з боку чоловіка [4, с. 462]. Через зазначені вище причини в римському суспільстві встановилися наступні правила щодо інституту приданого: якщо шлюб припинявся зі смертю дружини, то придане, за загальним правилом, залишалось чоловікові, якщо він на момент смерті дружини був живий. Особливістю правового регулювання майнових відносин

подружжя в римському приватному праві є те, що батько дружини, який це придане встановив, отримував його назад. Якщо шлюб припинявся зі смертю чоловіка, то придане завжди залишалось дружині або переходило у спільне володіння з її батьком. Якщо ініціатором розірвання шлюбу була дружина, без будь-яких підстав для цього з боку чоловіка, або якщо вона призвела до такого наслідку своєю поведінкою, то придане після розірвання шлюбу залишалось чоловікові. Якщо шлюб припинявся з вини чоловіка чи за його ініціативи – придане поверталось дружині, за винятком сум, які вираховувалися на утримання дітей. Таким чином, впродовж розвитку римського приватного права відбулися зміни в частині правового режиму приданого як одного із важливих майнових інститутів. У класичному праві за чоловіком зберігалось придане у випадку смерті дружини, то вже Юстиніан зобов'язав повертати придане її спадкоємцям. Тобто у пізньому римському праві придане залишалось чоловікові лише у випадку розірвання шлюбу з вини дружини як покарання. Також Юстиніаном було заборонено відчувувати «дотальну» нерухомість, навіть за наявності згоди дружини. Завдяки обов'язку повертати придане і забороні його відчуження чоловік, хоча юридично й залишається власником цього майна, але фактично був ніким іншим, як його простим користувачем на весь період шлюбу. Права дружини на придане постійно збільшувалися. І римські юристи почали говорити: «*quamvis in bonis mariti dos sit, mulieris tamen est*» (хоча придане знаходиться серед майна чоловіка, воно належить дружині) (Д.23.3.75) [5, с. 23]. Але в праві Юстиніана, з правового погляду, власником приданого був чоловік.

Якщо придане – майно, що передавалося чоловікові з боку дружини, то вже у стародавні часи в Римі сформувався звичай, який передбачав подарунок дружині з боку чоловіка – так зване, дошлюбне дарування або «вранішній дар». Це явище шлюбного життя не було правовою нормою, а, швидше, суворою вимогою суспільної моралі [2, с. 174]. Тобто, з юридичного погляду, чоловік не був зобов'язаний здійснювати таке дарування, ні майбутня дружина, ні її батьки не могли вимагати здійснення такого дарування. Як правило, таке дошлюбне дарування здійснювалось до укладення шлюбу або під час його розірвання. З огляду на заборону дарувань між подружжям, дарування з боку чоловіка мало здійснитися до укладення шлюбу, оскільки могло бути визнане нікчемним.

За часів правління імператора Константина (306–337 рр.) дарування майбутнього чоловіка майбутній дружині увійшло в звичай, а законодавство останніх імператорів (Юстина, Юстиніана) надало цьому інституту завершального етапу. Дозволено в інтересах встановлення рівності подружжя у шлюбі здійснювати дарування не тільки до укладення шлюбу, але й після його укладення. Ціла низка положень щодо регулювання майнових відносин подружжя у шлюбі без чоловічої влади була відображено у наступних позиціях: зобов'язання чоловіка захищати дружину від посягання третіх осіб на її сво-

боду, честь, майнові інтереси (Д.43.30.5, Д.43.30.2, Д.47.10.2), оскільки питання честі та свободи дружини стосувалося не тільки її батька (домовладки), а й чоловіка (Д.47.10.9); про спірні майнові проблеми чоловіка та дружини, які вже з кінця класичного періоду вирішувались, як правило, за правом справедливості; про цивільну відповідальність за принципом *beneficium competencio*, коли один із подружжя відповідав перед іншим тільки в межах платіжної спроможності відповідача; про те, що чоловік та дружини не повинні були вдаватися до позовів згнблення, про втрату честі, позову із незаконного привласнення чужого майна; про необов'язковість судових свідчень чоловіка проти дружини і навпаки, у справах інших осіб проти одного з подружжя [5; 8].

Із всього зазначеного в тексті можна дійти висновку: відносини подружжя як особистого, так і майнового характеру в шлюбі з чоловічою і без чоловічої влади дуже відрізнялися один від одного, особливо виокремлювалися правовою безправністю фактичні шлюбні відносини.

Так, у шлюбі *cum manu* відносинам був притаманний патріархальний устрій. Влада чоловіка була необмежена щодо дружини і до дітей. Чоловік міг піддавати дружину до покарання, продати у рабство, застосувати до неї смертну кару, то було звичайним явищем. Такі ж правила стосувалися і дітей. Також не менш поширеним явищем були заходи покарання дружини, що складались з участю родичів дружини. У шлюбі під чоловічою владою, як вже зазначалося раніше, дружина і діти повністю позбавлялися правоздатності. Такі порядки тягнули і обмеження жінки в правах, тобто позбавлення прав щодо майнового характеру. Все майно, яке дружина мала до

шлюбу або набувала під час шлюбу (наприклад, одержувала спадщину), автоматично ставало власністю чоловіка. Практично, дружина не могла бути власницею майна. Таке обмеження прав компенсувалося, певною мірою, тим, що вона могла бути спадкоємицею після смерті чоловіка нарівні з дітьми і поділяла соціальне становище чоловіка: почесні, які виявлялися йому, поширювалися і на неї.

Зовсім інакше склалися правовідносини в шлюбі *sine manu*. Дружина зберігала правовий статус, який мала до шлюбу. Якщо вона була під владою *pater familias*, тобто особою чужого права (*persona alieni juris*), залишалася незалежною. Влада чоловіка на неї не поширювалася. Тобто дружина була особою свого права.

**Висновок.** Римська держава була однією з найрозвинутіших у стародавньому світі. Але, як і інші великі держави, зазнала трансформації та пройшла еволюцію в регулюванні відносин подружжя, а слідом за цим – і майнових відносин подружжя. Проаналізувавши окремі положення римського сімейного права, ми переконалися в тому, що значна кількість інститутів і норм, котрі є нині частиною нашого повсякденного життя, зародилися саме у Стародавньому Римі. Враховуючи вищесказане, на мою думку, можна додати, що шлюб *cum manu* потягнув за собою шлюб *sine manu*, так поступово трансформувалася система сімейного права у Стародавньому Римі, а слідом за цим формувалася римська система майнових відносин між подружжям. Адже розвиток держави дійшов у своїй моделі до рівноправного шлюбу, де шлюбні відносини створили союз, в якому обоє з подружжя є рівноправними один щодо одного і незалежні один від одного.

#### СПИСОК ВИКОРИСТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Новицкий И.Б. Римское частное право: учеб. / И.Б. Новицкий, И.С. Перетерский. – М.: Юриспруденция, 1999. – 544 с.
2. Калюжний Р.А. Римське приватне право: [підруч. для вищ. навч. закл.] / Р.А. Калюжний, В.М. Вовк. – К.: Атіка, 2012. – 408 с.
3. Макарчук В.С. Основи римського приватного права: навч. посіб. / В.С. Макарчук; Львівський ін-т внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України; Міжнародна асоціація істориків права. – 2-ге вид., доп. – К.: Атіка, 2003. – 255 с.
4. Покровский И.А. История римского права / И.А. Покровский; вступ.ст., пер. с лат., науч. ред. и примеч. А.Д. Рудковас. – Изд. испр., с изм. – СПб.: Издательско-торговый дом «Летний Сад», 1999. – 533 с.
5. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М.: Зерцало, 1997. – 608 с.
6. Perre L. Posizione giuridica e ruolo sociale della donna romana in eta republican / L. Perre. – Milano: Giuffre, 1984. – P. 69.
7. <http://studentu.info/gosudarstvo-i-pravo/rimskoe-pravo/pravovi-vidnosini-podruzhhya-u-rimskiy-imperiyi>.
8. Дячук Л.В. Особисті правовідносини подружжя у законодавстві іконоборців / Л.В. Дячук // Часопис Київського університету права: Український науково-теоретичний часопис. – 2011/10. – № 4. – С. 30–33.